

МОВОЗНАВСТВО

Вікторія ПІДДУБНА

КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ ПОЛОНІЗМІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ 20 – 40-х рр. ХХ ст.

Польсько-українські мовні контакти неодноразово ставали предметом наукових зацікавлень українських та польських мовознавців. Значна частина розвідок присвячувалася аналізу запозиченої лексики з давніх пам'яток і творів кінця ХІХ – початку ХХ ст. Українські дослідники, як правило, описували тематичні групи запозичень з польської мови та способи їхньої адаптації на українському ґрунті, але, попри це, критерії визначення полонізмів залишилися фактично поза увагою в українському мовознавстві.

Поділ лексичних одиниць на рідні й запозичені, на думку Б. Вальчака, можна проводити на підставі двох критеріїв: синхронічного і діахронічного. Синхронічний критерій пов'язаний з мовною свідомістю, але оскільки відчуття свого і чужого слова має надто суб'єктивний характер, то цей критерій на практиці є непридатним. Об'єктивним є діахронічний критерій: він ґрунтується на дослідженні етимології лексичної одиниці¹. З'ясувати етимологію слова можна на підставі формального, порівняльного, історичного критеріїв, а також критерію ймовірності².

В. Ценковський представив власні критерії визначення етимології запозичення, застосовуючи принципи:

- 1) ймовірності фонетичних змін і тотожностей;
- 2) зв'язку слова з десигнатом і реаліями;
- 3) послідовності і хронологічної відповідності;
- 4) безперервності семантичного розвитку слова;

5) імовірності мовних контактів;

6) усбічного огляду слова: аналіз синонімів, фразеології й ідіоматики, а також фактів і матеріалів позамовних і позамовознавчих³.

У випадку запозичень зі споріднених мов, дослідження ускладнюється через близькість лексики, словотвірних і синтаксичних моделей, а також труднощі у визначенні руху запозичення, оскільки спорідненні мови впливали одна на одну⁴. Проте існують критерії для визначення запозичень зі споріднених мов. Так, А. Заремба, досліджуючи чеські запозичення в польській мові, виокремлює такі критерії:

1) формальний, який полягає у встановленні звукових елементів чужого походження;

2) лексичний, який можна використовувати у випадках наявної опозиції слів у мовах;

3) семантичний, що зводиться до виявлення відмінностей значення слова при ідентичності форми;

4) історичний;

5) порівняльний;

6) мовної географії запозичення у слов'янських літературних мовах і говірках, а також його поширення поза межами слов'янського світу⁵.

Дещо звужену класифікацію подає Я. Сятковський. Він виокремлює формальний критерій, який полягає у дослідженні фонетичних і морфологічних рис, географічний та історичний. Я. Сятковський прийшов до висновку, що у випадку споріднених мов формальний критерій не відіграє великого значення, оскільки між мовами існує мало фонетичних і морфологічних розбіжностей⁶.

М. Басай виділяє лише три критерії: формальний, порівняльний та історичний⁷. Формальний критерій, як і у Сятковського, ґрунтується на фонетичних та морфологічних особливостях мов. Порівняльний критерій охоплює історію та лінгвістичну географію слова, а історичний, точніше культурно-історичний, – допомагає визначити імовірний напрямок руху запозиченого слова.

Для дослідження взято мовний матеріал маловивчених словників 20 – 40-х рр., які містять значну кількість запозичень із польської мови:

«Російсько-український словник» за редакцією акад. А. Е. Кримського (Київ, 1924), «Український стилістичний словник» І. Огієнка (Львів, 1924), «Словник українсько-російський» А. Ніковського (Київ, 1926), «Правописний словник» Г. Голоскевича (Харків, 1930), «Правописний словник» О. Ізюмова, (Харків, 1931), «Українсько-польський словник» та «Польсько-український словник» Є. Грицака й К. Кисілевського (Варшава, 1931), «Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних» І. Огієнка (Жовква, 1934), «Правописний словник» за редакцією О. Панейка (Львів, 1941), «Українсько-італійський словник» Є. Онацького (Рим, 1941), «Українсько-німецький словник» З. Кузелі й Я. Рудницького (Ляйпціг, 1943).

Для виявлення запозичень із польської мови у лексикографічних працях застосовувалися формальний і семантичний критерії. Мовна географія розглядалася у межах варіантності української мови, тобто приналежності лексеми до західного чи східного мововжитку. У випадку давніх запозичень історія слова досліджувалася на підставі мовного матеріалу етимологічних словників української та польської мов, а також наукових розвідок.

Серед фонетичних рис, що засвідчують польське походження, можна виокремити такі⁸:

1) *tret* на місці псл. **tert*: **предкладати, предложити**; *trot* на місці псл. **tort*: **гρόно, крöpfля, крöpfка, кроть, стокрöpfка**;

2) *tart* замість псл. **trt*: **бáрдзо, карк, пóкарм**;

3) *tlut* на місці псл. **tlt*: **слуп, тлúстий, тлúмок, тлúчок**;

1) збереження групи *dl*: **бúдло, бидля, дúдла, вага́дло, верца́дло, ко́дло, ну́дло, чупера́дло, ш(с)марови́дло**;

2) поява внаслідок палаталізації *ř* у корені **vъx*: **за́вше, б́вшем**;

3) рефлексии носових голосних: **во́мпити, ксьо́ндз, сендзі́на, се́ндзя, трéнзля**;

6) *ɣ* на місці *g* (стосується переважно запозичень за посередництвом польської мови): **берга́мота, га́цик, гвалт, гвалтува́ти, гранат, гра́та, гратуля́ція, дзе́нгель, жеґна́ти, зга́рда, фі́гел, шпара́ги** тощо;

7) початкове *je-*: **е́го, е́гомось, е́двáb, е́динак, е́му**, а також у префіксальних словах **ви́еднання, ви́еднати, з'е́днóчення, поє́динчий**;

8) *s* на місці **śь*: **цно́ба, цнотли́вий, цнотли́во**;

9) *f* на місці **рзв*: *уфати*.

Форми *я́бко* і *я́блуко* є історично спорідненими, але наявність першої можна пояснити звуковим оформленням польського слова, оскільки *t* у ньому не вимовляється [жарко]. Збереження *б* (*я́бко*) свідчить про знання й української форми.

У словнику Г. Голоскевича слово *урльоп* позначається як галицько-німецьке (нім. *Urlaub*). Проте звукова реалізація цього слова у німецькій мові інакша, оскільки в ній, як і в українській, дзвінкий приголосний у визвучі не знеголошується. Натомість у польській мові внаслідок адаптаційних процесів нім. *Urlaub* перетворилося на *urlop*, звідки й форма *урльоп*. Як запозичення з німецької у тому ж таки словнику вважається *шмєргель*. У сучасній німецькій літературній мові формі *шмєргель* відповідає *Schmirgel*, у польській – *szmergiel*. Якість голосного в першому складі дає підстави припустити, що до польської мови ця одиниця потрапила в давнішому німецькому варіанті *Schmergel*, який відтак вийшов з ужитку, а до української мови – з польської.

У системі наголошення основним критерієм є збереження наголосу на другому складі від кінця: *адресо́вий*, *альто́вий*, *багнето́вий*, *базилі́ка*, *бензино́вий*, *вибо́рний*, *виго́да*, *вибаче́ння*, *гвалто́вний*, *достато́чний*, *жанро́вий*, *конгресо́вий*, *неви́гідний*, *післа́ння*, *пляно́вий*, *поживлі́ння*, *пбра́з*, *розста́ння*, *сиви́зна*, *суплі́ка*, *уро́діння*, *цига́рнийця*, *ціса́рський* тощо.

Словотвірними ознаками полонізмів в українській мові є:

1) відіменникові прикметники із суфіксом *-ов(ий)*, тоді як більшість з них в українській мові має відповідники з *-н(ий)*: *адресо́вий*, *альто́вий*, *багнето́вий*, *безінтересо́вний*, *безкомпромісо́вий*, *безпредмето́вий*, *безтерміно́вий*, *бензино́вий*, *бобко́вий*, *бури́тино́вий*, *бутелько́вий*, *вагоно́вий*, *ванільо́вий*, *вахляро́вий*, *візито́вий*, *газето́вий*, *доляро́вий*, *етато́вий*, *жа́нро́вий*, *жарго́новий*, *живло́вий*, *каблє́вий*, *конгресо́вий*, *концерто́вий*, *моторо́вий*, *пензо́лово́вий*, *пляно́вий*, *погребо́вий*, *покойо́вий*, *сальоно́вий*, *склепо́вий*, *цементо́вий*, *цера́товий*, *шабло́новий*, *шагрене́вий* проти *адресни́й*, *багнетни́й*, *безпредме́тний*, *ваго́нний*, *ванільни́й*, *візитни́й*, *газетни́й*, *жарго́нний*, *конце́ртний*, *мото́рний*, *сало́нний*, *цементни́й*, *шабло́нний*;

2) іменниковий суфікс *-іст(а) / -ист(а)*: *баліста, басіста, евангеліста, органіста, цимбаліста*;

3) суфікс *-ця* на позначення особи переважно чоловічої статі: *дорідця, радця, райця*;

4) суфікс *-іськ(о) / -иск(о)* замість *-ище, -ище*: *станівськo*;

5) суфікс *-ств(о)*, оскільки в польській мові він має ширше застосування: *гамарство, млинарство, мулярство, цісарство, шаленство*;

6) префікс *за-*, який надає дієсловам значення dokonanoї результативної дії, коли dokonanoість пов'язується з досягненням результату: *заадресувати, забавитися, забальотувати, закінити, занудити, заперестати, запомога, запродати, затитулю(у)вати*.

Морфологічний критерій дається взнаки переважно у випадку посередництва польської мови. Ознакою полонізмів є:

1) закінчення *-а* іменників жіночого роду: *автогенеза, авребля, аквареля, акредитива, анабіоза, аналіза, анекдота, аніліна, антресоль, апотеоза, артеріосклероза, аспіріна, атроніна, бальзаміна, бальонета, балюстрада, батута, бензіна, біогенеза, бордюра, бриза, вазеліна, візита, вінегрета, вітаміна, генеза, гіпноза, гліцерина, гардероба, грипа, девіза, діагноза, екзекутив, екстаза, еліпса, жакета, каскада, консоль, конституанта, маргаріна, мігрень, наркоза, оркестра, палісада, парада, паралеля, парафіна, пепсіна, пінцета, прогноза, променада, психоза, психоаналіза, психогенеза, редута, резерва, салата, сарделя, симбіоза, склероза, трихіноза, фасада, фасоль, фльота, цитаделя, чоколяда, шаржа, шарфа, шлюза, шляка тощо*;

2) закінчення *-а* іменників на позначення осіб чоловічої статі: *асіста, басіста, ідіота, органіста, цимбаліста*;

3) іменники чоловічого роду з нульовим закінченням: *діаграм, діядем, епіграм, монограм, монополь, теорем, цитат* (проти *діаграма, діадема, епіграма, монограма, монополія, теорема, цитата*, які за посередництвом російської мови мають закінчення *-а* і належать до жіночого роду).

Деякі автори словників зазначали етимологічне джерело запозичень. На підставі морфологічної приналежності запозичень у мові посередниці та мовах, які становлять етимологічне джерело,

пропонуємо такі підтвердження факту їхнього входження до системи української мови за посередництва польської мови:

1. Слово *акурáтний* «охайний, пильний; точний» походить від лат. *accuratus* «ретельний, точний», що є дієприкметником, тоді як українське слово, слідом за польським, є прикметником.

2. Слово *ігнорáнт* походить від лат. *ignoro*. У латинській та французькій мовах *ignorans / ignorantis* та *ignorant* є активним дієприкметником, у німецькій та польській – іменником. Тож можна стверджувати, що українська мова запозичила це слово з німецької мови (*Ignorant*) через польське посередництво (*ignorant*).

3. У випадку лексеми *гарт* не можна погодитися з Б. В. Кобилянським у тому, що вона потрапила до української мови безпосередньо з німецької⁹. Лексема справді походить від нім. *hart* у значенні «твердий», є прикметником, тоді як польське слово *hart* є іменником. Отже, до української мови воно прийшло за посередництвом польської мови.

4. Іменник *цера́та* «клеюнка» запозичений з пол. *cerata* «навосковане льняне полотно; скатертина з нього», що в польській мові є іменником, хоча його прототипом було лат. *Cērāta*, тобто дієприкметник жіночого роду.

Серед аналізованої лексики в «Етимологічному словнику української мови» до полонізмів належать: *акóрд*, *акурáтний*, *áркуш*, *багнёт*, *базграніна*, *бáлія*, *балцáнка*, *баляси*, *баніт*, *басамáн*, *безе́цний*, *бе́штати*, *бідло*, *бидля*, *бібуля*, *благáти*, *блакіть*, *блам*, *бра́ма*, *бри́жа*, *бри́чка*, *бру́ква*, *буді́нок*, *будува́ти*, *бунт*, *вакува́ти*, *валіза*, *валю́ша*, *варіюва́ти*, *венге́р*, *вє́нзель*, *вербува́ти*, *вибачáти*, *виде́лка*, *ві́конати*, *викрутáс*, *вильо́ти*, *ві́рок*, *віспа*, *віховати*, *візеру́нок*, *влада*, *власний*, *властíвий*, *внесок*, *внівє́ць*, *вóзний*, *впра́ва*, *жва́вий*, *жóвнір*, *зáвжди*, *за́йда*, *закамáрок*, *за́мок*, *збрóя*, *збру́я*, *зненáцька*, *істо́та*, *канáпка*, *капелю́х*, *мару́да*, *марша́лок*, *мислі́вець*, *моска́ль*, *муля́р* тощо.

Значно більша кількість слів, за даними словника, потрапила до української мови за посередництвом польської (хоча в окремих випадках можливе й російське посередництво): *авто́граф*, *автоно́мія*, *áвтор*, *авторитет*, *аге́нт*, *адміністра́ція*, *азбе́ст*, *акаде́мія*, *акт*, *актуа́льний*, *а́кція*, *алько́ва*, *ама́тор*, *амне́стія*, *амуні́ція*, *а́нтик*, *арсе́н*, *арте́рія*, *асисте́нт*, *атраме́нт*, *афектува́ти*, *баво́вна*, *ба́за*, *бандеро́ля*,

бандіт, банта, барва, барвінок, баріло, басарінка, баталія, бенкет, берло, бестія, бінда, бігос, біскуп, блават, блейвас, бляха, борг, бота, брак, брам, бригада, бриза, бровар, бросква, брук, брутальний, буда, бульвар, бурса, бурштін, бутель, вага, ваза, вакансія, валка, ванна, варт, варт, вахляр, вексель, віка, віддання, візита, вотум, вульгаризація, каламар, канана тощо.

Етимологічні словники не завжди містять однакову інформацію, що ускладнює визначення джерела запозичення. В українській мові існує галицьке *гондзоляк*. У «Етимологічному словнику української мови» зазначено, що *гондзоляк* є видозміненим запозиченням з пол. *konsola* від фр. *console* «консоль»¹⁰, причому відбуваються не лише фонетичні й морфемні зміни, а й зсув значення: від пол. «підставка для дрібних речей» до укр. діал. «прищі». Проте в етимологічному словнику Я. Рудницького *гондзоляк* подається у значенні «брязкальце» і виводиться з пол. *gaść* або *gedzić* «густі»¹¹. Погодитися з даними «Етимологічного словника» спонукає значення, наявне в аналізованих словниках: «прищ, гуля».

Історія слова часто допомагає визначити час запозичення, оскільки, крім формальних і семантичних змін, вона враховує свідчення пам'яток¹². Часом трапляється, що деякі запозичення раніше фіксуються у пам'ятках мови, що запозичує¹³. До таких прикладів Л. Л. Гумецька зараховує *брунатний*, *гвалт*, *голд*, *голдівник*, *жадний*, але при цьому не піддає сумніву їхнє польське походження. Наприклад, прикметник *брунатний* в українській мові вперше був зафіксований у 1378 р., тоді як у «Словнику старопольської мови» перша згадка про нього подається у цитаті 1458 р. Польське слово *hold / old* у «Словнику старопольської мови» відноситься до XV ст. без зазначення точної дати, а у староукраїнських пам'ятках воно починає фігурувати від 1433 р.

Важливим елементом виявлення запозичення є з'ясування розбіжностей на семантичному рівні, оскільки «в етимології слів основну роль відіграє не форма, а зміст, семантика, яка є однією з важливих засад визначення походження слів»¹⁴:

1) *Альтанка* походить від італ. *altana* «веранда на даху». У польській мові це слово набуло значення «легка будівля для відпочинку

й захисту від сонця, дощу», у якому й було запозичене українською мовою.

2) *Ама́тор* – від лат. *amator* «ревний прихильник, коханець». У польську мову воно перейшло у значенні «любител, прихильник», на підставі якого утворилися: особа, яка займається чимось без ґрунтовної підготовки, знання; особа, яка на щось розраховує; особа, що непрофесійно займається спортом. Отже, до української мови слово потрапило з польської.

3) *Банді́т* походить від італ. *bandito* «вигнанець, який переховувався у горах і жив за рахунок розбою». До польської мови це слово перейшло у значенні «озброєний грабіжник, убивця», у якому й було запозичене українською мовою.

4) *Бля́т* у значенні «тонка плита» походить від пол. *blat*, яке до польської мови потрапило з нім. *Blatt* «1) лист; 2) тонка плита» і засвоїлося лише у другому значенні.

5) *Бунт* «заколот, повстання» походить від пол. *bunt* «зв'язок, змова проти когось». Німецька мова є етимологічним джерелом, оскільки значення нім. *Bunt* «зв'язок» розширилося у польській мові.

6) Для лексеми *густ* етимологічним джерелом є лат. *gustus* у значенні «проба, смак», тоді як польська мова, будучи посередницею при запозиченні, засвоїла його лише у значенні «смак».

7) *Си́гнату́ра* – від лат. *signatura*, що означає: 1) підпис, 2) печатка. У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» подаються значення цього слова, яких немає в латинській мові, проте вони є в польській: «1. Копія рецепта лікаря, яку прикріплюють до ліків, що відпускають замовникові. 2. друк. Цифра на першій і третій сторінках друкованого аркуша в книжці чи журналі, що позначає порядковий номер цього аркуша при брошуруванні видання ...».

8) *Та́буля* запозичене з латинської мови зі значенням «дошка», проте у польській мові *tabula* має значення «урядові юридичні книги, до яких записувалися всі угоди про нерухомість». Гадаємо, цей факт дає підстави стверджувати, що *та́буля* є лексичним запозиченням з польської мови.

9) *Фа́йний* запозичене з німецької мови зі значенням «досконалий, відбірний, вищого ґатунку (про товар)», але у польській мові слово

почало вживатися на позначення чогось гарного взагалі. Тому, вважаємо, *файний* у значенні «гарний» є лексичним запозиченням з польської мови.

10) *Фрасуватися* походить від нім. *fressen* «жертити». До польської мови це слово перейшло у переносному значенні «непокоїтися», в якому й потрапило до української мови.

11) Про запозичення з польської мови лексеми *цєра* свідчить той факт, що лат. *cēra* має значення «віск; восковий колір шкіри (померлого)» у польській мові почало вживатися на позначення кольору шкіри взагалі і саме у значенні «шкіра, колір обличчя» перейшло до української мови.

12) Іменник *штука* походить від нім. *Stück* і в сучасних словниках тлумачиться як: «1) штука, екземпляр, примірник; 2) шматок, частина; 3) п'єса; 4) витівка». Проте у 20 роки ХХ ст. побутувало ще одне значення цього слова («мистецтво»), якого немає в німецькій мові, але є в польській. Отже, *штука* («мистецтво») походить від пол. *sztuka*.

Таким чином, полоніزمи в українській літературній мові визначаються на підставі мовного матеріалу етимологічних словників, формального та семантичного критеріїв. Формальний критерій ґрунтується на виявленні: фонетичних особливостей, зумовлених різними історичними фонологічними процесами в українській і польській мовах; наголошуванні передостаннього складу; інших правил словотвору, що виражаються у різній активності афіксів та різному значенні; розбіжностей у морфологічних показниках. Семантичний критерій зводиться до встановлення відмінностей на семантичному рівні.

ПРИМІТКИ:

¹ Walczak B. Granica między jednostkami leksykalnymi rodzimymi i obcego pochodzenia // *Opisać słowa / pod red. A. Markowskiego*. – Warszawa, 1992. – С. 222–232.

² Kochman S. *Polsko-rosyjskie stosunki językowe od XVI do XVII w. Słownictwo* – Opole, 1975.

³ Cienkowski W. *Ogólne założenia metodologiczne badania zapożyczeń leksykalnych*. // *Poradnik językowy*. – 1964. – № 10. – С. 417–429.

⁴ Buttler D. Elementy pochodzenia rosyjskiego we współczesnej polszczyźnie i kryteria ich oceny. // *Poradnik Językowy*, 1989. – № 7. – S. 504.

⁵ Zaręba A. Wpływy polszczyzny na słownictwo innych języków słowiańskich. // *Język polski*, 1961. – Rocznik 41. – S. 1–19; Zaręba A. Kontakty leksykalne na pograniczu językowym polsko-czesko-słowackim. // *Z polskich studiów slawistycznych*. – 1978. – Rocznik 41. – S. 333–341.

⁶ Siatkowski J. Kryteria ustalenia wpływu języków bliskopokrewnionych. // *Festschrift für Herbert Bräuer zum 65. Geburtstag am 14 April 1986* Herausgegeben von Reinhold Olesch und Hans Rothe. – Wien, 1986. – S. 560.

⁷ Basaj M. Stan i perspektywy badań nad wpływami polskimi na język rosyjski. // *Slavia Orientalis*. – 1979. – № 1. – S. 3–13.

⁸ Łesiów M. Rola cerkiewizmów i polonizmów w ukraińskim języku pisanym XVII w. // *Z polskich studiów slawistycznych*. – 1968. – Seria 2: *Językoznawstwo*. – S. 341–349; Łesiów M. Wzajemne oddziaływanie polsko-ukraińskie w świetle faktów językowych w średniowieczu. // *Między wschodem i zachodem / pod red. J. Kłoczowskiego*. – Warszawa, 1989. – Część I: *Kultura umysłowa*. – S. 41–52.

⁹ Кобилянський Б. В. До вивчення германізмів і полонізмів в українській мові. // *Мовознавство* – 1974. – № 6. – С. 32.

¹⁰ *Етимологічний словник української мови*. – К., 1982. – Т. 2. – С. 560.

¹¹ Rudnykij J. B. *Dictionary of the Ukrainian Language* – Ottawa, 1982. – V. 2.

¹² Leszczyński Z. W sprawie datowania pożyczek leksykalnych. // *Z polskich studiów slawistycznych*. – 1978. – S. 263–269.

¹³ Гумецька Л. А. К истории украинско-польских языковых связей // *Исследования по польскому языку*. – М., 1969. – С. 219–228.

¹⁴ Ковалів П. Роля запозичень та методологічні засади їх дослідження // *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*. – 1962. – Т. CLXXVII: *Збірник на пошану сімдесятиріччя народин Романа Смаль-Стоцького / ред. В. Лев і М. Стахів*. – С. 106.